

АПСТРАКТ

У овом раду приказан је интервју са архитектором Божидаром Манићем. Теме разговора су: правила грађења српских православних храмова у XXI веку, однос традиције и традиционализма у оквиру православне архитектуре, утицај литургије на форму храма, симболика куполе, развој српске сакралне архитектуре и препоруке за пројектовање савремених храмова. Разговори у оквиру пројекта „Храмови о храмовима“ осмишљени су ради превазилажења актуелне кризе критеријума грађења српских православних храмова, кроз сарадњу свих учесника у изградњи храма. Путем разговора са савременим архитектима аутор покушава да унапреди будуће стварање амбијената, градова и светиња. Најважнији закључци разговора са Божидаром Манићем су: треба раздвојити традицију од традиционализма, нема обавезујућих правила која се односе на архитектонску форму цркве, простор храма треба да омогући несметано одвијање богослужења и олтар мора бити на истоку, одвојен од наоса.

Кључне речи: Божидар Манић, архитектура, православни храм, интервју

УВОД

Разговор са архитектором Божидаром Манићем снимљен је 4. маја 2013. год. у оквиру пројекта „Храмови о храмовима“ у просторијама „Института за архитектуру и урбанизам Србије“ (ИАУС). Овај рад је настао на основу транскрипта интервјуа и веран је оригиналном разговору. За потребе публикавања садржај је прилагођен форми писаног текста.

Циљ споменутог пројекта је публикавање и филмовање серије разговора којима се представља савремена архитектура српских православних храмова. Саговорници у пројекту су: архитекти, сликари, теоретичари архитектуре и остали учесници у пројектовању и градњи храмова. Намера аутора је скретање пажње на суштину грађења

ABSTRACT

This paper presents an interview with architect Božidar Manić. The topics of conversation are: the rules for building Serbian Orthodox churches in the 21st century, the relationship between tradition and traditionalism within Orthodox architecture, the influence of the liturgy on the shape of a church, the symbolism of the dome, the development of Serbian sacral architecture, and recommendations for designing modern churches. The talks within the project “Temples about temples” are designed to overcome the current crisis of criteria for building Serbian Orthodox churches, through the cooperation of all participants in the construction of a temple. Through conversations with contemporary architects, the author tries to advance the future creation of ambiances, cities and shrines. The most important conclusions of the conversation with Božidar Manić are: tradition and traditionalism are not the same, there are no binding rules related to the architectural form of a church, the temple space should enable undisturbed worship and the altar must be on the east, separated from the nave.

Keywords: Božidar Manić, architecture, Orthodox church, interview

INTRODUCTION

An interview with architect Božidar Manić was recorded in the Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia (IAUS) during the project “Temples about temples” on May 4, 2013. This paper is based on the transcript of the interview and it is true to its original. Its content is adapted to the written form for the purpose of publishing.

The aim of this project is the publication and filming of a series of conversations that represent the contemporary architecture of Serbian Orthodox temples. The collaborators in the project are architects, artists, architecture theorists and other participants in the design and building of temples. The author’s intention is the emphasis on the essence of building and designing Serbian Orthodox temples by discussing the rules for building, as well as preserving the cultural and spiritual legacy, and the

* Мирко Станимировић, доцент, Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет, Ниш, wireframe22@gmail.com

и пројектовања српског православног храма, кроз дискусију о правилима грађења, очувању културног и духовног наслеђа и анализу архитектонских достигнућа савремене српске сакралне архитектуре. Иако су савремени архитекти, који су пристали да помогну ово истраживање, увелико познати по архитектури коју стварају, описивање процеса настанка ове врсте пројеката је од изузетне вредности свим заинтересованим младим пројектантима, боготражитељима и будућим инвеститорима. Посебан значај се поклања стварању архитектонске форме, у складу са светом тајном спасења, принципима пројектовања и захтевима инвеститора. Пројекат је настао у истраживању савремене архитектуре православних храмова, коју одликује *криза критеријума*, настала из неспоразума традиционалног учења о црквеној уметности и језика савремене уметничке теорије и праксе. Овај пројекат је заузео своје место у теорији савремене сакралне архитектуре (Stanimirović, 2016). Објављен је интервју са Александром Радовићем (Stanimirović, 2017), а разговор са Браниславом Митровићем ће бити објављен у наредном броју Зборника радова Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу.

Саговорник у овом интервјуу, Божидар Манић, одабран је на основу циља пројекта, те чињенице да је он један од ретких наших истраживача који се посветио проучавању црквене архитектуре у Србији (Manić et al., 2013; 2015; Manić i dr, 2015; Manić, 2016). Посебан допринос његових досадашњих истраживања чини анализа архитектонских конкурса у оквиру теме пројектовања савремене српске архитектуре (Manić, 2009; Manić et al., 2016). Поред научног истраживања, Божидар Манић је допринео овом дискурсу и учешћем на конкурс за цркву у Крушевцу. Том приликом прву награду је добио рад Татјане Пурић Зафироски и Ирене Илић, а радови Драгана Бобића, Татјане и Алексе Роган и Божидара Манића су добили откуп.

ИНТЕРВЈУ

- **МС:** Колега Манићу, учествовали сте на конкурс за српски православни храм у Крушевцу 2005. године. Какво је Ваше мишљење о канонима грађења храмова и какав је њихов утицај на архитектонску форму српског православног храма? Да ли су они обавезујући и да ли их је могуће дефинисати?

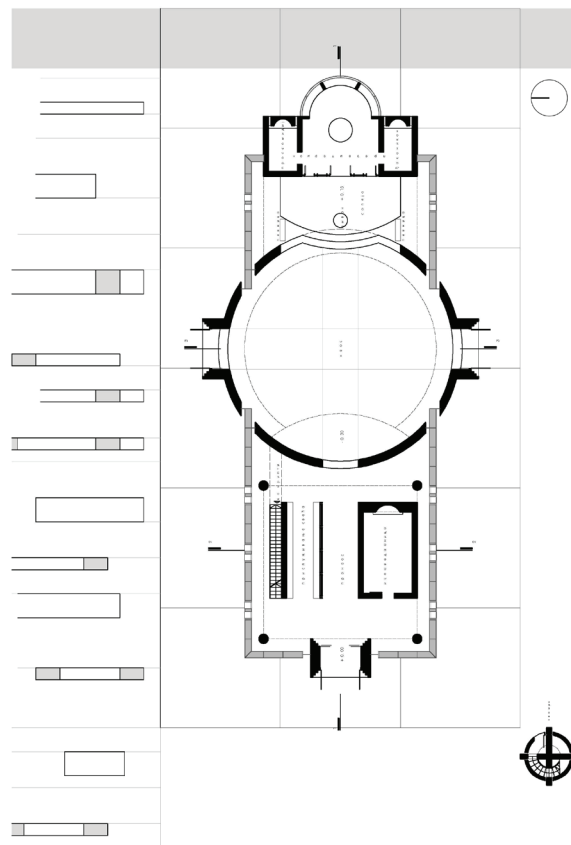
БМ: Сазнање до кога сам дошао кроз истраживање, најпре док сам радио дипломски рад, затим кроз рад на споменутом конкурс у и касније на магистарској тези¹, јесте да не постоје црквени канони, у ужем смислу, који дефинишу форму храма. У канонима који се усвајају на

1 Manić, B. (2009) *Pristup proučavanju novije sakralne arhitekture u Srbiji – analiza mogućnosti razvoja modela pravoslavnog hrama*, Neobjavljena magistarska teza, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet. Божидар Манић је након овог разговора докторирао – Manić, B. (2016) *Savremena arhitektura crkava Srpske pravoslavne crkve: programske osnove i projektantska praksa*, Neobjavljena doktorska disertacija, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.

analysis of architectural achievements in the field of Serbian sacral contemporary architecture. Although the contemporary architects who participate in this research are known for their architecture, the description of this project is of the utmost importance to all architects, worshippers and future investors. A special emphasis is placed on the creation of architectural form, in accordance with the holy secret of salvation, design principles and the investors' demands. The project was inspired by research on the contemporary architecture of Orthodox temples that are characterised by a crisis of criteria, created by discrepancies between the traditional doctrine of church art and the language of contemporary artistic theory and practice. This project has achieved its objectives in contemporary sacral architecture (Stanimirović, 2016). An interview with Aleksandar

Сл. 1. (горе) Основа приземља – конкурс за храм у Крушевцу (цртеж. Б. Манић)
Fig. 1. (above) Ground floor – competition for the temple in Kruševac (drawing. B. Manić)

Сл. 2. (доле) Модел – конкурс за храм у Крушевцу (цртеж. Б. Манић)
Fig. 2. (below) Model – competition for the temple in Kruševac (drawing. B. Manić)

црквеним саборима постоји само неколико основних правила која утичу на архитектуру храма. Храм, односно олтар, мора да буде окренут према истоку; оно што је врло важно за функцију је да олтарски простор мора да буде одвојен од остатка храма и постоји још неколико правила која могу само на посредан начин да утичу на организацију или функционалну схему. Што се тиче форме, апсолутно не постоје, у пуном смислу тог појма, канонска правила, бар по мом сазнању. Оно што се код нас назива каноном пре би се могло звати културним кодом или неким традиционалним обрасцем који је дугом применом, на неки начин, неформално канонизован. Али то није црквени канон и није неопходно њега се придржавати. Наручилац и пројектант одлучују да ли треба примењивати нека од тих правила обликовања, која су формирана кроз дугу историју и праксу изградње, или не.

- **МС:** Свештеници или црквени оци се позивају на нека неписана правила да би очували традицију, што је у нескладу са савременом архитектуром. Да ли постоји нека врста неспоразума?

БМ: Слажем се. Мени се чини да „неспоразум“ постоји из два или три основна разлога. Један од њих је недовољно знање. У највећем делу источнохришћанских цркава постоји дисконтинуитет у изградњи и развоју градитељства – код нас због упада Турака и тог вишевековног, условно речено, прекида. За то време изграђене су понеке цркве, првенствено цркве брвнаре, и неки зидани храмови на подручју које није било под турском окупацијом, али нема тог континуалног развојног низа какав постоји у западном хришћанству. Очекивано је било да након ослобођења од Турака, и опет након паузе која је настала за време власти комуниста, деведесетих година дође до покушаја враћања традицији. Развој је био прекинут и природно је враћање ономе што је познато, што је раније постојало, тако да је конзервативни приступ био логичан у почетку. Али нема никаквог разлога, нити оправдања, да он буде једини и да се на њему инсистира. Чини ми се да људи немају довољно

Radović has already been published (Stanimirović, 2017), and an interview with Branislav Mitrović will be published in the next edition of *Collection of works from the Faculty of Civil Engineering and Architecture in Niš*.

Božidar Manić was selected according to the aims of this project. He is one of the rare researchers in Serbia that is dedicated to the study of church architecture (Manić et al., 2015; Manić et al., 2013; Manić et al., 2015; Manić, 2016). He made a special contribution in his recent research by analysing the significance of architectural competitions within modern Serbian architecture design (Manić, 2009; Manić et al., 2016). Božidar Manić made a contribution to this discourse and he took part in the competition for designing a church in Kruševac. The first prize was given to the entries by Tatjana Purić Zafroski and Irena Ilić, and the works by Dragan Bobić, Tatjana and Aleksa Rogan and Božidar Manić were sold.

THE INTERVIEW

- **МС:** Mr Manić, you took part in the competition to build a Serbian Orthodox temple in Kruševac, 2005. What is your opinion about the canons of building temples, and their influence on the architectural form of Serbian Orthodox temple? Are they binding and definable?

БМ: There are no church canons, in a narrower sense, that define the form of a temple. I have gained this knowledge through research, at first for my final examination, afterwards for the competition I took part in and in the end for my master's thesis¹. According to the church councils and its canons there

¹ Manić, B (2009): *An attempt at studying new sacral architecture in Serbia – analysis of the possibility of developing an Orthodox temple model (unpublished master's thesis)*, Belgrade, University of Belgrade, Faculty of Architecture. After this interview Božidar Manić became a PhD graduate: Manić, B (2016): *Modern church architecture of the Serbian Orthodox church: programme basics and designer's practice (unpublished PhD dissertation)*. Belgrade, University of Belgrade, Faculty of Architecture.

знања, што је наравно природно, јер нису стручњаци за ту област, нити воље да се упусте у истраживање, него се држе онога што је познато, што је „сигурно“, и покушавају да то очувају. Оно што сам запазио док сам размишљао о томе јесте разлика која може да се направи између традиције, у пуном смислу те речи, и онога што је код нас данас на делу, а то је традиционализам. Дакле, традиција је нешто што живи, има свој развојни процес и не може се канонизовати. Она живи и развија се и ствари се мењају. Чим нешто посматрате као датост, као врхунац, као нешто што треба очувати, то више није традиција, јер она више не живи. Ви сте њу ставили у музеј или у књигу, ви то копирате, посматрате, али не развијате даље. То није традиција, то је традиционализам. То је у извесној мери чак и идеолошки приступ, потпуно легитиман, али не једини могући. На крају крајева, и литургија се исто развијала. Она није иста као што је била пре пет стотина година, пре хиљаду година или пре хиљаду и по година. Неке формалне ствари су се мењале, али суштина је остала иста. Нема никаквог разлога да се и у црквеној архитектури ствари не мењају. Када се погледа читав развојни пут, који је код нас до доласка Турака колико-толико био континуалан, ту има бројних различитих модела који су примењивани, и у смислу организације, и у смислу форме, и у смислу декорације, тако да нема разлога да и данас не постоји разноликост.

- **МС:** Чак и у оним малим црквама без куполе људи су се спајали са Светим духом и ишли су путем спасења. Да ли се слажете?

БМ: Наравно. То није никаква препрека. Форма објекта и место где се одвија литургија нису препреке да се успостави заједништво у Христу, да се одвија литургија и прими света тајна причешћа.

- **МС:** Може се прочитати у Старом завету, код пророка: „... И уметници ће се постидети“. Моје мишљење је да изглед храма и спасење нису директно повезани. У Светом писму томе није поклоњена велика пажња. Описани су Соломонов храм, Нојева барка и Скинија. У Новом завету, у форми поништавања материјалног храма, Исус нам се обраћа као храмовима божјим. Због тога је овај пројекат назван „Храмови о храмовима“. Заступам став да прво треба тражити храм у самом себи, а не у објекту. Какво је Ваше мишљење?

БМ: То наравно не значи да није потребно да храм постоји. Његова форма није одређујућа, она не може да спречи одвијање богослужења. Храмови треба да се граде и треба да постоји неко место које ће бити намењено за редовно одржавање богослужења – што не значи да богослужење не може да се одвија и тамо где нема храма, али за редовну литургију треба да постоји објекат, црква, и њена форма је потпуно слободна. То је *par excellence* архитектонски домен. Форма објекта није теолошки условљена. Његова функција, схема, начин на који се одвија богослужење апсолутно јесу,

are a few basic rules that define the form of a temple. A temple, that is the altar, must face east; the space around altar must be separated from the rest of the temple; and there are a few rules that indirectly have an effect on the functional scheme or organisation. Canon rules do not apply to the form in the full sense of this notion. We interpret canon as a cultural norm or a traditional pattern that is informally canonised by its long usage. However, this is not a church canon and it is not necessarily binding. It is a matter for the designer as to whether any of these rules formed over the history of construction should be applied.

- **МС:** Priests or church fathers in some way refer to unwritten rules to preserve tradition, and this is not in keeping with modern architecture. Is there any kind of misunderstanding?

БМ: I agree with you. It seems to me that there are two or three reasons for this “misunderstanding”. One of them is inadequate knowledge. Discontinuance in the construction and development of architecture is seen in most Eastern Christian Churches; the Turks invaded our country and created a centuries-long interruption. In this period only a small number of churches were constructed, especially log-built churches, and a few made of masonry walls in the areas that were not occupied by the Ottoman Empire. However, there has been no continuous development as there has been in Western Christianity. It was expected that in the aftermath of the liberation from the Turks and again after the discontinuance during the communist government, some attempt at tradition restoration would happen in the nineties. Development was disrupted and naturally people turned to what was already known and already existed; that is why a conservative approach was logical in the beginning. There is no reason or excuse that it should still be the only approach and the one that should be insisted on. It seems to me that people lack knowledge not only because they are not experts but also because they lack the will to be involved in this research, and rather stick to familiar and ‘secure’ patterns and try to preserve them. I was struck by the difference between tradition in its full sense and traditionalism. Tradition exists, has its normal development process, and cannot be canonised. It lives, develops as things develop. Once you see something as determined and superb that should be preserved in a given state, it is no longer a tradition because it doesn’t live any more. You have put it in a museum or a book, you copy, observe, but you do not evolve it. This is called traditionalism, not tradition. It is to a certain extent even an ideological approach, completely legitimate but not the only possible approach. This also applies to the liturgy. It is not the same as it was five hundred, a thousand or one and a half thousand years ago. The essence is the same although some formal things have changed. There is no reason why church architecture should not evolve. Diversity should exist even nowadays in the aspects of form, organisation and decoration.

али форма никако не. Чак и симболичка тумачења нису директно везана за један посебан облик (због тога и имају симболички значај, у супротном би били обични знаци). Свака форма се може другачије тумачити. Различити аутори и свети оци имају различита тумачења симболизма храма или појединих његових делова као и појединих делова литургије. Исте облике или делове храма виде као симболе различитих религијских појмова или обрнуто, различите просторне елементе виде као симбол истих појава. Ми учитавамо то симболичко значење. Оно није само по себи дато и може се променити. Интересантно је да једно од првих тумачења симболизма храма, које је дао Јевсевије из Кесарије, говори о храму који је базиликалног типа. Он говори о њему као неком идеалном типу или архетипу храма, објашњавајући делове таквог храма и њихова значења, шта они симболизују. Тек касније се развија тип централне форме са куполом, који има своје симболичко значење и тумачење.

- **МС:** Да ли је тако било и у другим религијама, и пре хришћанства?

БМ: Наравно. Сви ти модели су једнако вредни. Ни један ни други не могу да нам помогну да боље или више саучествујемо у литургији.

- **МС:** Да ли ми, као пројектанти, можемо да допринесемо бољем одвијању богослужења у храму или бољој комуникацији верника, свештеника и Бога?

БМ: То је тешко питање. Немам, засад, никакав одговор. Био сам у дилеми кад сам радио два своја пројекта који су, у ствари, врло слични. Један је био моделски пројекат – то је био мој дипломски рад, а други је био пројекат на конкурс за цркву у Крушевцу. У оба објекта пројектовао сам куполу, као основни симбол, иако не сматрам да она мора да постоји у православном храму.

- **МС:** То је био услов конкурса?

БМ: Јесте био услов конкурса, али за дипломски рад није. Имао сам потпуну слободу, али ипак сам се определио за куполу из више разлога. Сматрам, иако то нема везе са теологијом, већ са архитектуром и културом, да не треба правити нагли прекид са традицијом, већ постепено треба долазити до нових облика. То није ништа ново, нити ново тумачење архитеката, већ долази управо из црквених кругова. Пре двадесетак година, на симпозијуму који су организовали Богословски факултет и Институт за архитектуру и урбанизам Србије², свој допринос је дао и тадашњи патријарх Павле, који је управо имао такав став – нема разлога да се не иде ка новим формама, али не треба правити никакав прекид, него постепено тражити нове облике прилагођене новом времену.

- **МС:** People have connected with the Holy Spirit and followed the path of salvation even in those small churches without a dome. Do you agree with me?

БМ: Of course. This is not any obstacle. The form of a structure and the place where the liturgy is performed are not obstacles to forming community in Christ, celebrating the Liturgy and receiving the Holy communion.

- **МС:** One can read in the Old Testament, the prophets: "...And the artist would be ashamed". In my opinion the form of temples and salvation are not directly connected. The Bible does not put much emphasis on this fact. Solomon's temple, Noah's Ark and Skinia are described in the Bible. Jesus addresses us as temples of God in the New Testament, in the form of negating the material temple. This is the reason this project was named "Temples about temples". I strongly believe that we need to search for the temple within ourselves, and not in the structure. What is your opinion?

БМ: That does not mean that temples should not exist. But the liturgy itself does not depend on the specific, strictly determined, form of sacral building. Temples should be built and there should be a place intended for a regular liturgy – even though liturgy can exist even without a temple. Regular celebration of the liturgy requires a structure - a church and its architectural form is completely 'free', unconditioned. This is an architectural domain par excellence. The form of a structure is not theologically conditioned, in contrast with the function, scheme and the way the liturgy takes place. Symbolic interpretations are not directly connected to one specific shape. This is the reason they have symbolic significance. Otherwise they would be mere signs. We can attach an interpretation to any kind of form. Various authors and holy fathers share different interpretations of temple or liturgy symbolism. The same shapes or parts of a temple are interpreted as symbols of different religious notions or vice versa, and different spatial elements are seen as a symbol of the same notions. We leave an imprint on the symbolic meanings. It does not exist on its own and it can be changed. One of the first interpretations of the symbolism of a temple was given by Eusebius of Caesarea who refers to the basilica type. He explains the parts of a temple, their meaning and symbolism, and sees that form as an ideal type or archetype of a temple. The symbolic meaning and interpretation of the type of temple with a central form and a dome were developed later on.

- **МС:** Did other religions even before Christianity share the same development?

БМ: Yes, of course. All these models are equally relevant. None of them can help us participate in our liturgy in a better way.

² Научни скуп *Традиција и савремено српско црквено грађитељство* одржан је 1994. год., у организацији Института за архитектуру и урбанизам Србије и Богословског факултета у Београду, са пропратном изложбом и зборником радова (Stojkov & Manević, 1995).

- **МС:** Тражило се само да нови облици буду у духу православља. Сећам се да је говорио да Црква не тражи да то буде по неком моделу, чак и тражи нове облике, али да они буду у духу православља.
- **MS:** Are designers in a position to help with better maintenance of a temple or better communication between believers, priests and God?

BM: Наравно. То значи да се од форме заправо очекује да обезбеди просторни оквир за одвијање богослужења, да се задовољи функционална схема, односно кретање за време богослужења, што је можда и најважније, у физичком, а посебно у духовном смислу.

- **МС:** Да, треба задовољити функцију и за појце и за остале учеснике у богослужењу. Чак и одежде свештеника својом појавношћу учествују у литургији која није ни само реч, ни само песма, ни кретање, ни простор, него све то заједно. Можда би требало да сви који су део богослужења сарађују да би се направио искорак. Верујем да би свако нешто променио, односно унапредио. Сведоци смо нових техника, нових материјала и нове технологије. Можда су појци сада озвучени па се звук простире на другачије начине? Треба навести и проблем осветљења, грејања, итд.

BM: Питање је какве цркве треба данас градити. Да ли треба градити мале цркве у којима ће се заиста формирати нека заједница – и на литургији и симболички? У том случају заједница верника би ту цркву доживљавала, не само као простор у који долази једном недељно, или можда и ређе, него као простор где њени чланови функционишу као познаници, као пријатељи који ту заједницу остварују на литургији, али и ван ње. Или треба градити велике храмове који треба својом формом да покажу да смо велики и богобојажљиви верници? Не подржавам стварање празне форме без садржаја. Чини ми се да то инсистирање на „традиционалној форми“, а то се данас најчешће своди на куполу и на неку декорацију, да је то, у ствари, само покушај да формом надоместимо суштину која полако нестаје. Када се инсистира на формалним елементима који су некад постојали, на понављању старих облика, без преиспитивања шта су они тада значили и да ли се данас може наћи неки другачији елемент, другачији просторни формални израз, то значи да ми данас више не разумемо суштину. Не може да се прихвати теза да савремене генерације пројектаната, и не само пројектаната, немају шта ново да кажу. Свако време носи неке своје карактеристике, што не значи да црквена архитектура треба да се поводи за било каквом модом, али нема разлога ни да остане у неком претходном времену, у формалном и декоративном погледу, јер то нису карактеристике које су суштински битне за богослужење.

- **МС:** Да ли је неопходно да пројектант храма буде верник?

BM: Нисам сигуран да је то неопходно. Чини ми се да су православне храмове који представљају добра архитектонска дела, која су сасвим функционална што

BM: This is a difficult question. I have no answer. I was in a dilemma when I worked on two of my projects because they are very similar. One of them was a model project that I used in my final examination and the other one a project for a church competition in Kruševac. In both projects I designed a dome, as a basic symbol, even though I think it does not have to exist in an Orthodox Christian temple.

- **MS:** Was it a competition requirement?

BM: Yes, it was. But it was not a requirement for my final exam. I had a free choice and I opted for a dome for various reasons. I strongly believe (although this has nothing to do with theology but with architecture and culture) that one should not abruptly leave tradition, but that we can gradually embrace the new forms. This is not a novelty; it is even noticeable in religious circles. The Faculty of Theology and Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia organised a conference² twenty years ago and the then patriarch, Pavle, gave a contribution with his stance. I would paraphrase this by saying that one should not avoid the new forms but rather gradually, without any interruptions in the development, search for the contemporary ones.

- **MS:** Their only requirement was to keep the spirit of Christianity. I remember his stance against the Church requiring a specific model; it even searched for new forms, but only in the spirit of Christianity.

BM: I agree. This in fact means that the main task is to provide the place for the liturgy – to satisfy the functional scheme or movement during the worship. The latter is probably of the utmost importance both in the physical and spiritual sense during the liturgy.

- **MS:** You made a good conclusion. Choristers and the other participants need to be considered. Even the priest's vestments contribute to the liturgy. The liturgy encompasses not only words, song, movements and spaces, but all these factors together. Some kind of cooperation between people that are in this branch needs to be made for a breakthrough to happen. I believe that each and every one of us has something that can be changed, or advanced. We are witnesses of new techniques, materials and technology. The choristers can be wired for sound that extends in different ways. There is also the problem of illumination, heating etc.

² The scientific meeting "Tradition and contemporary Serbian church building construction" took place in 1994, in the premises of the Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia and Theological faculty of Belgrade, together with an exhibition and collection of works (Stojkov, Manević, 1995).

се тиче богослужења, градили и они који нису били православни верници. Стога не бих заузимао никакав искључив став, јер то није првенствено архитектонско питање. Но, има много других питања која јесу првенствено архитектонска, али се остављају по страни и препуштају се да их неко други постави, а о њима архитекти треба да дају свој коначан суд. Не желим да поредим пројектовање цркава са било којим другим програмом, али – болнице не пројектују лекари, већ архитекти. Дакле, мислим да је битно да се направе разлика и подела, да се дефинише шта је чији домен. Што се тиче симболизма и форме, већ смо раније поменули да су Нојева барка и Соломонов храм прилично јасно објашњени у Старом завету, макар функционално и организационо, ако не формално. У Новом завету тога нема, али постоји Небески Јерусалим, који, у ствари, симболички јесте основни модел храма, а ако се гледа његов формални опис, он је апсолутно кубичан. Ту нема говора ни о каквој сферној форми, што не мора ни на који начин да нас обавезује при пројектовању, али говори да су сфера и купола одраз размишљања једног времена, стања културе, па на крају и стања архитектонске технике, јер је то био начин да се највећи могући простор обједини. Сфера и купола, између осталог, имају своје, и симболичке, и конструктивне, и разне друге условљености и нема разлога да остану као једино могуће решење. Осим тога, купола је симбол неба, али и само небо је симбол нечег другог. „Физичко“ небо може да се разуме такође као симбол, а купола као „симбол симбола“ – метасимбол. Данас то може да буде и отворен кров, зашто да не, зашто се не вратити на „први ниво“ симбола. Кад виде објекат с куполом, било каква да је он унутра, од чега год био направљен и било каква да је декорација, људи ће, вероватно, рећи: „Да, то је традиционална црква“, не схватајући да су кроз историју грађене цркве без куполе, или са слепим кубетом, или само са сводом – најразличитији типови који се код нас данас више толико не примењују. Такво везивање за традицију је проблематично – јер је људи некад виде и тамо где је заправо нема.

- **МС:** У околини Пирота смо обилазили неке манастире, за потребе Пиротског лексикона (Panajotović, 2012). Путовао сам са фотографом и његовим пријатељима. Испред села Рсовци налази се манастир Свети Илија. Посматрао сам како реагују људи који нису архитекти, који су ту стицајем околности, док смо заједно гледали цркву са новим кровом, са новим олуцима који шљаште на сунцу и који су неспретно постављени са много вертикала. Олуци заиста нису сведени, тако да се вода заправо не креће најкраћим путем, и има много бљештавог лима. Запрепашћен призором питао сам се каква је ово црква, а познаник поред мене је одговорио: „Модерна“.

БМ: Да, то је оно што људи подразумевају под традицијом или модерним, а потпуно је другачије од онога како то стручњаци виде. У селу Планиница, код Мионице налази се црква брвнара која је ту пренета почетком XX века (а

БМ: The question remains as to what kind of churches need to be built nowadays. Do they need to be small and enable the forming of the real community – during the liturgy and symbolically? The religious community would see this church not only as a place to be visited once a week or rarely but also as a place to connect and commune with acquaintances and friends during the liturgy and out of it. Or should we build big temples that show in their form that we are religious or God-fearing? Form should not exist without essence. It seems to me that the insistence on “traditional form” (it boils down to a dome or some decoration), is an attempt to compensate for a diminishing essence. When you insist on those historic formal elements without thinking what they meant then or if a new different element and spatial formal expression can be found, this leads me to believe that the essence is missing. It is not a positive example to only copy something that once was, to lack knowledge and commitment. We cannot accept the notion that new generations of designers have nothing new to say. Each time has its own characteristics, which does not necessarily mean that church architecture should follow any fashion, but on the other hand it has no reason to stay locked in some previous time formally and decoratively, because these characteristics are not essentially important in terms of liturgy.

- **МС:** Is it necessary that the designer of a temple be a religious man?

БМ: I am not sure if this is necessary. It seems to me that Orthodox temples that are architecturally and functionally good in details were sometimes even built by those that were not Orthodox Christians. Therefore, I would not be exclusive because this is not an architectural issue. There are many other issues that are primarily architectural, but they are left behind even though architects should give their final word on them. Church design is not comparable with any other project, but in the end, hospitals are designed by architects not doctors. One’s own domain of work with its differences and divisions should be made. When we consider form and essence, it is remarkable that Noah’s ark and Solomon temple were clearly explained in the Old Testament, at least functionally if not formally. In the New Testament there is nothing like that, but we have the Heavenly Jerusalem. Symbolically seen, it is the basic model of a temple; formally it is absolutely cubic. This definitively has nothing to do with the shape of a sphere, but it tells us that sphere and dome were reflections of time, culture and architectural technique to bridge the biggest possible inner space of temple. The dome symbolises the sky and the mere sky is a symbol of something else. “Physical” sky can also be interpreted as a symbol and a dome “a symbol of a symbol” – a metasymbol. Nowadays it can also be an open roof, one can easily return to the first level of a symbol. In my opinion people tend to have a view on tradition that is problematic because they see the tradition where there is not any. It seems to them that due to one element, everything they see is traditional. When they see a structure with a dome, no matter how it looks from the inside, whatever it is made from and whatever the decoration, this would lead them to say: Yes, this is a traditional church.

првобитно подигнута у Рибници вероватно почетком XIX века), која је скоро обновљена. Интересантно је да је фасада од вертикално постављених дасака, а не хоризонталних брвана, што уопште није уобичајено. У то време се још увек градило у духу традиције, која је тада била временски блиска, значи није било прекида од сто или сто педесет година, али су градитељи направили промену које можда нису ни били свесни, јер су развијали модел који је постојао, био „жив”. То је, на неки начин, права традиција, без обзира да ли је вредност архитектуре те конкретне цркве већа или мања од неке потпуно традиционалне брвнаре, то је био природан и спонтан развој. Ако бисмо се данас враћали опонашању тих облика, то више не би била традиција, већ традиционализам.

- **МС:** На који начин се чува традиција у архитектури, а да се притом и развијају нове форме? Да ли бисте могли да опишете ваш процес пројектовања храма?

БМ: Тешко је рећи, јер сам до сад био само два пута у тој прилици. Први пут сам имао потпуну слободу, јер сам радио дипломски рад код проф. Спасоја Крунића. Ту сам за полазиште узео ограничења која су дата управо у Зборнику који смо поменули, објављеном 1995. год., у ком је већ тад јасно речено да је форма, заправо, слободна. У размишљању сам пошао од питања шта морам заиста да поштујем, шта је оно што је неопходно, а то је била функционална схема и трудио сам се да је потпуно поједноставим, да буде видљива чим се погледа основа храма. У анализи пресека и целе форме ипак сам се одлучио за куполу из више разлога, између осталог због тога што мислим да не треба нагло прекидати са традицијом, као и због тога што она има јаке потенцијале као форма, без обзира на садржај који се ту налази, и због тога што ми је било интересантно да покушам да направим објекат који је доминантно, условно речено, модеран по својим формалним карактеристикама, а који има куполу, која се данас веома ретко користи. Такав спој је за мене био пројектантски изазов. Наравно, нисам сматрао да је то нешто што морам да поштујем. Други пројекат који сам радио, који је био, у ствари, само развој прве идеје и њена адаптација, јесте пројекат рађен на конкурс за цркву у Крушевцу. Покушао сам да том моделском храму, који је био можда мало више модеран него што је било прихватљиво на том конкурс, дам нека „реалистичнија” својства, формална и у материјализацији, пошто је црква за дипломски рад била углавном од стакла. Полазиште су биле две најосновније упоришне тачке: оријентација према истоку и функционална схема, све остало је била ауторска интерпретација. Данас је проблем што се намећу поједина ауторска тумачења тог архитектонског програма као једина могућа. На нашој сцени доминирају аутори који су окренути традицији, али, морам то да кажем, њеном опонашању, а врло ретко развоју тих облика. То су приступи који су потпуно легитимни и против којих немам ништа, јер могу да резултују добрим објектима, поготово ако су професионалци у питању, али то није једини могући приступ

- **МС:** We visited some monasteries in the surroundings of Pirot for the Pirot lexicon (Panajotovic, 2012). I travelled with a photographer and his friends. In front of the village of Rsovci lies St Ilija Monastery. I observed the reaction of people that are not architects as we saw the church with a new roof, and a new rain gutter shining brightly in the sun. The gutter is clumsily installed with many verticals, it is not curved so it does not direct water to the nearest disposal site and there is a lot of glimmering sheet metal. Dumbfounded by the sight of this church, I asked myself what kind of church it is, and an acquaintance responded: A modern one.

БМ: Yes, this is what people consider to be tradition and modernism, and it is a totally different approach from the one the experts have. There is a log-built church in the village of Planinica, near Mionica. It was originally built in Ribnica, probably at the beginning of the 19th century, and displaced at the beginning of the 20th century. The church had recently been restored. I had never previously seen vertical planks like those in this church. At that time, people followed tradition and there was no interruption for one hundred or a hundred and fifty years, but they made a change of which they might have not been aware of because they were using a model that was ‘alive’. This is in a way a real tradition, regardless of the value of architecture in that structure compared to some traditional log-cabin; this was a natural and spontaneous development. If we tried to imitate this pattern, it would then grow into traditionalism.

- **МС:** We preserve tradition by developing new forms or shapes in architecture, and architects have this task in mind. Could you please describe the process of the temple designs you create?

БМ: It is difficult to say because I have only had this chance twice so far. The first time I had complete freedom as I took my final examination in professor Spasoje Krunic’s department. As a starting point I included the limits that were mentioned in the Conference proceedings (Stojkov, Manević, 1995) where it was made clear that the form was actually free. I started from the things I really needed to observe, and the necessary aspects seen as a functional scheme; I made an effort to simplify it and to make it visible when you take a look at the plan of the temple. After the analysis of the section and form in general I chose a dome for various reasons: firstly, because one should not make abrupt interruptions with tradition and, secondly, because it has huge potential as a form no matter the content. It also attracted my interest to create a structure that is dominant, and in a restricted sense modern in its formal characteristics; it also has a dome that is rarely used today. This was a challenge in architecture for me, to try to make such a combination. This rule was not binding upon me. The second project, which was actually a development of the first idea and its adaptation,

и та ауторска поетика није једина могућа, поготову не у XXI веку. Зато ми се чини да је интересантно истраживати и у другим правцима. Проблем је што постоји и ограничење од стране наручиоца, који бира решење какво је њему на неки начин „ментално кодирано“, у складу са културним обрасцем, а можда и из страха да се не направи нешто што није прихватљиво. Тај страх од нечега што је ново и непознато, а који је делимично последица незнања, игра велику улогу. Људи се плаше да не ураде нешто што није у складу са „православним духом“, не знајући шта он заправо значи. Чини ми се да због тога што не знамо шта он подразумева, из страха да не урадим нешто што је сасвим недопустиво, сами себе превише ограничавамо.

- **МС:** Можда би било добро да се неко из црквених кругова бави сакралном архитектуром, те да помогне у читању и презентацији пројеката, као и да објасни инвеститорима значење и симболику појединих елемената са философског и теолошког становишта да не би долазило до грешака. У Лесковцу је направљен храм са галеријом која пролази и изнад олтара. Садашњи патријарх, тадашњи владика нишки, господин Иринеј, који је и дао благослов за реализацију тог храма по идејном решењу, које је првонаграђено на неком конкурс, изненадио се када га је видео. Решење је било такво да су посетиоци са галерије могли да виде шта се дешава иза иконостаса – скоро је комично да храм који има дванаест купола и споља гледано, потпуно је у духу традиције, има такву грешку. Истина је да се иконостас све више отвара, али не на тај начин.

БМ: На једном конкурс који је био расписан за уређење ентеријера једне цркве победнички пројекат је имао крст у поду, а недопустиво је да се по крсту гази. Свакако сучланови жирија који су изабрали то решење били и свештена лица и архитекти. То је готово једина ствар која је забрањена, а ту је била примењена. Све то указује на одређено незнање и да се не обраћа пажња на оно што је суштинско, него на оно што је периферно, а нама се можда чини да је важно. То што сте поменули иконостас који је све више отворен је проблем који не треба архитекти да решавају, јер они треба да поступају по ономе што је владајућа црквена доктрина. Код нас, нажалост, све више ескалира сукоб око тумачења и око покушаја реформе богослужења. Ако се не варам, 2006. год. је била донета одлука на Сабору да се формира комисија и да се до доношења нових препорука богослужење одвија по старом, тада важећем начину, са затварањем двери и навлачењем завесе. Међутим, то се не поштује у свим епархијама и инсистира се на тим променама, за које они који се за њих залажу сматрају да су заправо враћање на старо, изворно. Тако се опет долази до питања традиције – традиција која постоји у датом тренутку или нека која је постојала пре пет стотина или хиљаду година? Све је то

was a competition for the church in Kruševac. I tried to give this model, which was maybe more modern than acceptable, more realistic features, since the church in my final work was made mostly of glass. I used two essential reference points: east orientation and functional scheme, and everything else was the author's interpretation. The problem nowadays lies in the fact that some authors' interpretations are considered to be the only one. The authors that dominate our architectural scene are oriented towards tradition and its imitation, and not towards development. This approach is completely legitimate and I have nothing against it because the experts can also design structures that are high in quality. However, this approach and this author's poetics are not the only way, particularly not in the 21st century. This is the reason I believe it is interesting to explore different approaches. People who commission works are limited in the way their preferred solutions are 'mentally coded' according to the cultural pattern, or fear of making socially unacceptable solutions. Fear of the unknown and new is partly a consequence of ignorance and it affects people. People are afraid to do something that is not in accordance with "An Orthodox spirit" and they do not know what it actually means. It seems to me that we limit ourselves too much out of fear of doing something that is unacceptable.

- **MS:** One temple with a gallery that goes beyond the altar has been built in Leskovac. Mr Irinej, a patriarch, and the then bishop of Niš, was surprised when he saw the project. He gave his blessing to the preliminary design of the temple that was awarded in a competition. It would be a good idea if someone from religious circles who deals with church architecture could explain to the investors the basic meaning of projects, their interpretation, presentation, meaning and symbolism from a philosophical or theological point of view. It would be completely ridiculous if a temple from the outside had twelve domes in the spirit of tradition, but with a terrible mistake from the inside that the churchgoers could see what is behind the iconostasis from the gallery. It is true that the iconostasis is more and more open, which means that it is changing.

BM: It was curious that the project that won the competition for an interior design of a church had a cross on the floor even though it is impermissible to step on the cross. The members of the panel were certainly priests and architects. This is the only thing that was forbidden to be done in the interior project, but it was applied here. This shows a certain ignorance and not paying attention to the things that are essential whereas the peripheral factors can seem as if they are important. The problem with an iconostasis that seems to be more and more open is a problem that architects cannot solve; they should act according to the ruling church doctrine. Conflicts in interpreting and trying to reform the liturgy are unfortunately escalating in our church. I believe that in 2006 the Council formed a

доводило чак и до, заиста непотребних, сукоба народа са свештенством, али то није питање које треба да решавају архитекти. Уколико црква усвоји ново правило да нема више олтарске преграде или да су врата све време отворена, ми као архитекти то морамо прихватити. То је једна од тема која је уско теолошка, која у скорије време може да утиче на неке измене и у црквеној архитектури. Опет, то није толико ствар форме, више је ствар организације, функције и начина одвијања богослужења.

- **МС:** Слажете се да архитект у процесу пројектовања храма обликује и унутрашњост? Не бави се само спољашњим изгледом док неко други ради обраду подова, зидова, иконостаса итд.?

БМ: Наравно, нема разлога да то не буде допуштено. И раније су коришћене различите технике, рецимо у обради зидова – фреско-техника, мозаик и слично. То су технике које су тада биле познате. Нема разлога да данас не буде примењена и нека нова, јер форма и техника никако не могу да утичу на вредност и на то да ли је икона заиста симбол и да ли омогућава реално присуство онога кога изображава или не. Нема разлога да техника буде ограничење.

- **МС:** Која је Ваша асоцијација на храм Божји?

БМ: Имам две асоцијације. Једна јесте купола, то морам да признам, али то је управо тај културни код. Ми живимо у окружењу у ком је купола основна карактеристика готово свих цркава, али то не значи да она мора да се задржи. Друга асоцијација је литургија, која је суштина, оно што је најважније, разлог због кога се, у ствари, храм и гради, оно што га одређује. Чини ми се да управо литургија треба да буде најважнији утицајни фактор, ништа друго до сама литургија и начин на који се она одвија. Па и ако буде реформисана или враћена на „стару“, опет ће бити она та која одређује.

- **МС:** Који је Ваш омиљени православни, или уопште хришћански, храм?

БМ: Немам одговор на то питање. Врло би ми било тешко да изаберам. Могу да кажем нешто, а да то не буде умесно, али, с друге стране, нема разлога ни да буде табу тема. Објекат који је на мене оставио негативан утисак, на жалост, и то првенствено због ентеријерског уређења, јесте Храм Христа Спаситеља у Москви, који је недавно реконструисан, након деструкције од стране комуниста, који су на том месту направили базен. Не знам колико је обнова верна првобитном изгледу, Русија је била под јаким утицајем барока и рококоа од времена Петра Великог, али тај ентеријер је за моје појмове, а чини ми се и за наше услове у Србији, толико неукусно декоративан да је мене саблазнио. Унутрашњи простор нема никакво јединство и човек се не осећа као да је у храму, већ на некој

commission where it was decided that liturgy should be performed in the same fashion as so far, by closing the doorway and drawing the curtains. However, this is not the case in every eparchy, and the part of clergy insist on those changes that they see as a return to the past, to the origins. The issue of tradition remains because we do not know which period of time it refers to, whether it is now, five hundred or a thousand years ago. Conflicts between people and the clergy have sadly occurred, and they have been unnecessary. Architects must not deal with such problems. If the Church imposes the rule that an altar rail is no longer necessary or that the doors should be open, we, the architects must accept this decision. This is one of the issues that is theological and in no time could affect church architecture. However, this is not an issue of the form; it rather has to do with organisation, function and the way the liturgy is performed.

- **МС:** Do you agree with me that an architect also designs the interior in the whole process of designing a temple? The exterior is not an architect's only task, whereas people of different occupations deal with walls, floors, iconostasis, etc.

БМ: Yes, I agree. Different techniques were used earlier on, such as fresco painting, mosaic, etc.; at that time, they were the only ones known. A new technique could be easily applied because form and technique cannot add to or take away the essence; they cannot have an effect on an icon as a symbol. A technique should not represent a limitation.

- **МС:** What do you associate The Temple of God with?

БМ: I have two associations. One of them is a dome, I have to admit, but this has to do with a cultural code. This is the basic characteristic of almost all the churches in our region. The other is liturgy, and this is the essence and the most important reason the temple is built. The most important decisive factor should be nothing but the liturgy itself and the way it is performed. Even if it is reformed or returned to the 'old', it would be the determining factor.

- **МС:** What is your favourite Christian or Orthodox temple?

БМ: I do not have an answer to this question. It is a very difficult task. I have to say something, although it may seem inappropriate, but it is definitely not a taboo subject. The Cathedral of Christ the Saviour of Moscow is a structure that unfortunately has not resonated with me, particularly its interior design that was recently reconstructed after destruction by communists: they turned it into a pool. I do not know if its reconstruction is true to its original; Russia has been hugely influenced by the Baroque and Rococo since the time of Peter the Great. This interior is in my opinion and in comparison to our tradition so distastefully decorative that it shocked me, to say the least. Besides, the interior space does not have any unity and one could think that he/she is at an

изложби слика које су инспирисане религиозним темама. Можда је овакав суд превише строг, јер те иконе немају мању вредност, нису мање иконе због начина на који су урађене, али мени визуелно нису биле прихватљиве, већ шокантне. Са друге стране, управо градитељство из других православних земаља може бити полазна тачка за развој другачијих (нових) модела код нас. Ми смо се везали за нашу традицију, која је првенствено византијска, са делимичним утицајем запада кроз рашке цркве. Ако погледамо руске храмове, а Руси су православци једнако као и ми, они су формално значајно другачији од наших, почев од облика куполе, њиховог броја итд., али се у њима такође несметано одвијају богослужења. Занимљив ми је био конкурс за румунску цркву у Шпанији. Победило је веома квалитетно решење са основним елементима традиције који су задржани, као што је купола, али у архитектонском изразу потпуно савремено.

- **МС:** Која су, по Вашем мишљењу, најважнија правила грађења српских православних храмова у XXI веку, или које су Ваше препоруке за архитектонско пројектовање ових храмова?

БМ: Нема нових правила пројектовања црква у XXI веку. Олтар мора бити на истоку, одвојен од наоса. Једини уз то обавезујући услов – несметано одвијање богослужења – из домена је архитектонске функције и подразумева се. Литургија је важнија од архитектуре! Нема обавезујућих правила која се односе на архитектонску форму цркве. Ипак: „Све ми је слободно, али није све на корист“ (I Кор 10. 23).

ЛИТЕРАТУРА

- Manić, B. (2009) *Pristup proučavanju novije sakralne arhitekture u Srbiji – analiza mogućnosti razvoja modela pravoslavnog hrama*, Neobjavljena magisterska teza, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Manić, B. (2016) *Savremena arhitektura crkava Srpske pravoslavne crkve: programske osnove i projektantska praksa*, Neobjavljena doktorska disertacija, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Manić, B., A. Niković i I. Marić (2015) *Odnos tradicionalnih i savremenih elemenata u crkvenoj arhitekturi zemalja zapadnog hrišćanstva u XX veku*, *Arhitektura i urbanizam* **41**, str. 49–62.
- Manić, B., Niković, A. & Marić, I. (2013) Can non typical traditional forms of sacral space serve as a guide in the development of new forms of religious architecture in Serbian Orthodox Church?, in: *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 3: Mas alla del edificio sacro: arquitectura y evangelizacion*, ed. by E. Fernandez-Cobian, 3rd International Conference on Contemporary Religious Architecture, held 14–16 Nov 2013 in Sevilla, A Coruna, Escuela Tecnica Superior de Arquitectura Universidade da Coruna, pp. 44–51.
- Manić, B., Niković, A., & Marić, I. (2015) *Relationship Between Traditional and Contemporary Elements in the Architecture of Orthodox Churches at the Turn of the Millenium*, *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering* **13 (3)**, pp. 283–300.
- Manić, B., Vasiljević Tomić, D. & Niković, A. (2016) *Contemporary Serbian Orthodox church architecture: architectural competitions since 1990*, *Spatium* **35**, pp. 10–21.
- Panajotović, T. (Ur.) (2012) *Pirotski leksikon*, Beograd, *Službeni glasnik*
- Stanimirović, M. (2016) *Projekat „Hramovi o hramovima“*, *Stubovi baštine* **2**, str. 79–83.
- Stanimirović, M. (2017) *Aleksandar Radović o hramovima*, *Stubovi baštine* **3**, str. 12–19.
- Stojkov, B. & Manević, Z. (ur.) (1995) *Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo*, Beograd, *Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije*

exhibition inspired by religious themes rather than in a temple. Maybe I am too strict because these icons are not less valuable there because of the way they are designed, but visually to me this is unacceptable and shocking as well. On the other hand, one of the starting points for development of the new models in Serbia could be the building practices in other Orthodox Christian countries. We are strongly connected with our tradition, which is mainly Byzantine and partly influenced by the West through Raška architectural school. Russian temples are significantly different from ours, even though we are both Orthodox Christians. Liturgies are performed in the same way but formally the temples differ in shape, number of domes etc. I found a competition for a Romanian church in Spain very interesting. The winning design is a modern one, with the basic traditional elements kept, such as a dome; in terms of architectural expression it was completely modern.

- **MS:** What are the basic rules of building Serbian Orthodox temples in the 21st century according to you, or what are your recommendations for the architectural design of these temples?

BM: There are no new rules of church design in the 21st century. An altar must face east and be separated from the nave. The only other binding rule – that the liturgy must be performed undisturbedly – is from the domain of the architectural function and it stands to reason. Liturgy is more important than architecture! There are no rules that are binding on the architectural form of a church. However: “‘All things are lawful,’ but not all things are beneficial. ‘All things are lawful,’ but not all things build up.” (1 Corinthians 10:23).

LITERATURE

- Manić, B. (2009) *Pristup proučavanju novije sakralne arhitekture u Srbiji – analiza mogućnosti razvoja modela pravoslavnog hrama* (Neobjavljena magisterska teza). Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Manić, B. (2016) *Savremena arhitektura crkava Srpske pravoslavne crkve: programske osnove i projektantska praksa* (Neobjavljena doktorska disertacija). Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Manić, B., Niković, A. i Marić, I. (2015) *Odnos tradicionalnih i savremenih elemenata u crkvenoj arhitekturi zemalja zapadnog hrišćanstva u XX veku*, *Arhitektura i urbanizam* **41**, str. 49–62.
- Manić, B., Niković A. & Marić I. (2013): *Can non typical traditional forms of sacral space serve as a guide in the development of new forms of religious architecture in Serbian Orthodox Church?*, in *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 3: Mas alla del edificio sacro: arquitectura y evangelizacion*, ed. by E. Fernandez-Cobian. 3rd International Conference on Contemporary Religious Architecture, held 14–16 Nov 2013 in Sevilla (A Coruna: Escuela Tecnica Superior de Arquitectura Universidade da Coruna), pp. 44–51.
- Manić, B., Niković, A., & Marić, I. (2015): *Relationship Between Traditional and Contemporary Elements in the Architecture of Orthodox Churches at the Turn of the Millenium*. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering* **13 (3)**, pp. 283–300.
- Manić, B., Vasiljević Tomić, D. & Niković, A. (2016): *Contemporary Serbian Orthodox church architecture: architectural competitions since 1990*. *Spatium* **35**, pp. 10–21.
- Panajotović, T. (Ur.) (2012): *Pirotski leksikon*. Beograd. *Službeni glasnik*.
- Stanimirović, M. (2016): *Projekat „Hramovi o hramovima“*, *Stubovi baštine* **2**, str. 79 – 83
- Stanimirović, M. (2017): *Aleksandar Radović o hramovima*, *Stubovi baštine* **3**, str. 12 – 19.
- Stojkov, B. & Manević, Z. (ur.) (1995): *Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije)